

ANNA ŁYSIAK-ŁĄTKOWSKA
UNIWERSYTET GDAŃSKI

**O REWOLUCJI FRANCUSKIEJ
W NIEKTÓRYCH POLSKICH ZASOBACH BIBLIOTECZNYCH.
PRZYSZYNEK DO PROBLEMATYKI**

Wydarzenie nazwane w historii rewolucją francuską wpłynęło istotnie na wiele sfer życia politycznego, społecznego, religijnego w końcu XVIII i w XIX wieku nie tylko we Francji, ale również w innych krajach europejskich. Podczas jej trwania głoszone były i częściowo zostały wprowadzone takie formy życia politycznego i publicznego, jak: wolność, zasady demokracji, ustrój republikański, laicyzacja, świeckość państwa oraz inne. W ciągu minionych stuleci podlegały one różnorodnym przeobrażeniom i modyfikacjom, które poszerzały przestrzeń wolności i demokracji, ale też ujawniały złożoność, a także trudności w ich funkcjonowaniu. Trwałość i siła przekonania o korzyściach wynikających z zasady wolności spowodowały, że formy te stały się trwałym elementem państwowości francuskiej. Potrzebne do tego były prawne instrumenty ochrony wolności, kontroli władzy oraz głębokie przekształcenia polityczne, jak również zmiany w świadomości i strukturze społecznej¹.

Pozostało sporo źródeł, powstało wiele opisów, analiz i interpretacji przebiegu różnych etapów oraz całości rewolucji francuskiej. Ona sama zaś pozostaje wydarzeniem, które do dnia dzisiejszego wzbudza niemalejące zainteresowanie, spory i dyskusje, a także kontrowersyjne oceny. Wystarczy choćby wspomnieć o wydanej kilka lat temu publikacji *Czarna księga rewolucji francuskiej*², która wywołała ostre i gwałtowne reakcje nie tylko w środowisku naukowców, ale także w prasie i w publicystyce francuskiej. Wyrazem negatywnej pamięci o rewolucji jako tej, która pohańbiła osobę i majestat królewski w osobie Ludwika XVI (1754-1793), są organizowane przez francuskie środowiska rojalistyczne, konserwatywne i prawicowe manifestacje upamiętniające ścięcie i śmierć tego monarchy. Jedną z nich odbyła się 21 stycznia 2010 r. w Paryżu na obecnym Place de la Concorde³, który zanim jako

¹ Na ten temat i o wielu innych problemach dotyczących rewolucji francuskiej zob. liczne prace autorstwa J. Baszkiewicza, M. Milewskiej, S. Salmonowicza i in.

² *Le livre noir de la Révolution française*, dir. R. Escande, Paris 2008.

³ Plac ten kilkakrotnie zmieniał nazwę. Nazwa Plac Zgody, która została nadana w czasie rządów Dyrektoriatu (1795-1799) na znak zgody i nadziei, że minął i nigdy już nie wróci czas krwawego

Place de la Révolution (w latach 1792-1795) stał się miejscem zgilotynowania króla Ludwika XVI, nosił wcześniej nazwę Place de Louis XV⁴.

Nie powtarzając wielu funkcjonujących sądów naukowych o rewolucji francuskiej, chciałabym przedstawić materiały dotyczące tej problematyki znajdujące się w różnych polskich zasobach rękopiśmiennych i archiwalnych. Natknęłam się na nie w trakcie badań źródłowych dotyczących XVIII w. w kontekście innej tematyki badawczej. Omawiane w niniejszym artykule materiały pochodzą z następujących bibliotek: Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku, Biblioteki Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, Biblioteki Ossolińskich we Wrocławiu. Są to zarówno utwory poetyckie, a wśród nich wiersze, epitafia, utwór wzorowany na pieśni lamentującej, pieśni rewolucyjnej, jak i źródła o charakterze aktów prawnych, a także relacje z przebiegu obrad Zgromadzenia Narodowego Konstytucyjnego i Zgromadzenia Narodowego Prawodawczego oraz popularny utwór o treści rewolucyjnej naśladowujący formą katechizm religijny.

Utwory poetyckie poświęcone rewolucji francuskiej to głównie polskie tłumaczenia lub przeróbki utworów francuskich, ale powstawały też utwory polskich autorów⁵. W Polsce był to czas burzliwych, dramatycznych zmagania o wprowadzenie reform, Sejmu Wielkiego, rozbiorów, politycznej ingerencji i wojskowej obecności obcych wojsk na terytorium I Rzeczypospolitej. W związku z tym utwory rodzime, których autorzy odnosili się wprost do wydarzeń we Francji, trudno jest całkowicie pozbawić polskiego kontekstu.

Pod względem tematycznym omawiane utwory można podzielić na kilka kategorii. Część z nich to wiersze nagrobne dotyczące Ludwika XVI⁶. Następne to epitafia poświęcone postaciom związanym z rewolucją francuską, które w zależności od przyjętego przez autorów wartościowania różnie zostały ocenione. Jednym przypisywano bohaterskie czyny, a innym sprzeniewierzenie się ideom rewolucyjnym⁷. Kolejnym motywem prezentowanych utworów jest szkodliwość działań pozornie służących dobru Francji oraz pokładanie zbytniego zaufania w osobach, które się ich podejmowały,

terroru, przetrwała do 1814 r., kiedy przywrócono nazwę Plac Ludwika XV, następnie nadano temu miejscu nazwę Plac Ludwika XVI, zaś w dobie monarchii lipcowej ponownie stało się Placem Zgody.

⁴ Plac został wybudowany w latach 1755-1772 z rozkazu króla Ludwika XV, którego konny posąg został umieszczony w tym miejscu.

⁵ Chodzi o utwór Jakuba Jasińskiego *Wiersz do Polaków z okazji śmierci króla francuskiego*. Prezentowaną w artykule wersję cytuję wg Biblioteki Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (Bib. PAN i PAU), Materiały dotyczące konfederacji barskiej (odpisy), rkp. 1166, k. 23-24; na temat innych zasobów rękopiśmiennych, odpisów, przedruków i wydań drukiem tego utworu zob. *Wiersze polityczne czasu konfederacji targowickiej i sejmu grodzieńskiego 1793*, opr. K. Maksimowicz, Gdańsk 2008, s. 40-41, 342-345.

⁶ Wiersze nagrobne, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (Bib. Jag.), Zbiór papierów z XVIII/XIX w. różnymi rękami pisany. Zbiór różnych wierszy, rkp. 5069 II, k. 8; Druk ulotny, b.m. [1793], Bib. PAN w Gdańsku NL. 38, adl. 11, k. nlb. 1.

⁷ Są to: epitafium Maksymiliana Robespierre'a, Bib. Jag., Zbiór papierów z XVIII/XIX w. ..., rkp. 5069 II, k. 27 oraz epitafium Gabriela Mirabeau, Biblioteka Ossolińskich (Bib. Os.), *Silva rerum z XVIII wieku, przeważnie wiersze różne z końca XVII wieku*, m.in. I. Krasickiego, K. Węgierskiego, J.U. Niemcewicza, S. Trembeckiego, rkp. 692/I, k. 110.

dlatego wydawały się zdolne do uratowania i ocalenia Francji⁸. Są wreszcie i takie utwory, przeważnie pieśni, które opisują entuzjazm, zapal i atmosferę rewolucyjną, jak m.in. *Pieśń Republikańska nad batalią pod Fleurus*⁹, a także ślawią idee rewolucyjne, jak np. wolność, co jest treścią utworu *Pieśń Murzynki nad kolebką swego syna, który został wolnym, tak jak i ona przez wyrok Konwencji Narodowej*¹⁰.

Z innych źródeł należy wymienić odpisy mowy Ludwika XVI skierowanej do Konstytuanty¹¹, francuskiej konstytucji z roku 1791¹² oraz relację z debaty dotyczącej przekroczenia uprawnień i uchybienia godności organowi, jakim było Zgromadzenie Prawodawcze, przez Jeana-Lamberta Talliena (1767-1820)¹³, a także rewolucyjny katechizm francuski¹⁴.

W początkowej fazie wydarzeń we Francji od 1789 r., które dopiero później uzyskały miano rewolucji¹⁵, ostrze krytyki i niechęć nie były skierowane bezpośrednio przeciw królowi. Niezadowolenie kierowano głównie w stronę ministrów królewskich, których uznawano za winnych sytuacji, w jakiej znalazła się monarchia francuska¹⁶. W jednym z utworów poetyckich tego okresu, znajdującym się w Bibliotece

⁸ *Neker wchodzący w rządy francuskie*, Bib. PAU i PAN, Materiały dotyczące..., rkp. 1166, k. 16v.

⁹ Bib. Os., *Silva rerum z XVIII wieku...*, rkp. 692/I, k. 36-37.

¹⁰ Tamże.

¹¹ *Louis XVI aux Français*, Bib. Jag., Zbiór papierów z XVIII/XIX w. ..., rkp. 5069 II, k. 3.

¹² Bib. Os., *Miscellanea z lat 1524-1793*, zawierające odpisy listów, mów, akt politycznych i innych materiałów odnoszących się przeważnie do spraw politycznych Polski w ostatnich latach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, rkp. 540/III, k. 117-139.

¹³ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (Bib. Cz.), *Relacja sporu w Zgromadzeniu Narodowym francuskim z okazji mowy pana de Lambert*, Recueil de litterature. Stanisław August, rkp. 938 IV, paginacja bardzo słaba. Jean-Lambert Tallien pochodził z rodziny mieszczańskiej. Zaangażował się w wydarzenia rewolucyjne. Jako zwolennik jakobinów prezentował postawę radykalną: brał udział w wydarzeniach 10 sierpnia nazwanych drugą rewolucją i w masakrach wrześniowych w 1792 r., opowiedział się za ścięciem króla, był zwolennikiem utworzenia Trybunału Rewolucyjnego. W 1793 r. został przez Konwencję wysłany jako komisarz do Bordeaux, gdzie miał zwalczać wrogów rewolucji. Przyczynił się do licznych, często bezpodstawnych i przypadkowych egzekucji na gilotynie. Zyskał sobie miano okrutnego i krwawego urzędnika, a ponadto skorumpowanego, ponieważ brał łapówki. W tym czasie poznał Térésę Cabarrus, najpierw kochankę, a od 1794 r. żonę, z którą w dobie Dyktorii prowadził jeden z najbardziej osławionych salonów. Rozwiódł się w 1802 r. Mimo wydania nakazu aresztowania i odwołania go z funkcji komisarza, z powodu ekscesów, jakich się dopuścił, Tallien zdołał zbiec i się ukryć. Wziął udział w spisku termidorian, 9 termidora 1794 r. przerywał mowę Saint-Justa, dając w ten sposób sygnał do działań przeciw M. Robespierre'owi. Mimo otaczającej go złej sławy, wszedł w skład Rady Pięćuset, a w 1798 r. wziął udział w wyprawie Napoleona do Egiptu. Został przez niego, dzięki poparciu Josephé'a Fouché'a i Charlesa-Maurice'a Talleyranda-Périgorda, w 1804 r. mianowany konsulem w Alicante. Jednak swoją funkcję pełnił tylko przez kilka miesięcy z powodu złotej febrы. Po powrocie do Paryża zdołał uzyskać rentę, którą udało mu się zatrzymać po upadku Napoleona i restauracji Burbonów. Zmarł na trąd, otoczony niesławą i pogardą, z opinią spekulanta, intryganta i oportunisty.

¹⁴ Bib. Os., *Silva rerum z XVIII wieku...*, rkp. 692/I, k.163-169.

¹⁵ Ciekawy sposób interpretacji przyczyn wybuchu rewolucji francuskiej w 1789 r., nawiązujący do wyobrażeń opartych na przywiązywaniu znaczenia do znaków i wróżb, przedstawia Jan Dukla-Ochocki w swoich pamiętnikach, zob. J. Dukla-Ochocki, *Pamiętniki*, Warszawa 1948, t. 1, s. 71-78.

¹⁶ J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja francuska 1789-1794. Społeczeństwo obywatelskie*, War-

Naukowej PAU i PAN, noszącym tytuł *Neker wchodzący w rządy francuskie*¹⁷, w tak nieprzychylny sposób została zaprezentowana działalność Jacques'a Neckera (1732-1804)¹⁸ jako ministra finansów:

*Pobłąza z wiele Neker i sprzyja nad miarę;
 Francyo! Ty zbyteczną pokładasz w nim wiarę
 Gdyby on ci mniej sprzyjał, Tyś mu mniej wierzyła,
 Pewniejbyś bezpieczniejszą z jego czynów była,
 Lecz gdy nazbyt pokładasz w nim nadzieje swoje,
 Ty pierwej, o on po tym zginiecie oboje*¹⁹.

Jak wynika z treści utworu, nie tylko sam Necker został obarczony odpowiedzialnością za stan państwa. W takim samym stopniu ponosili ją ci, którzy według autora nadmiernie mu zaufali, mając nadzieję na wyprowadzenie kraju z opłakanego stanu, w jakim się znalazł.

Stosunek do Ludwika XVI i do samej monarchii zmienił się po roku 1790 pod wpływem postawy samego króla, wypadków i wydarzeń rewolucyjnych. Ich gwałtowność, radykalizm oraz dynamizm doprowadziły monarchę francuskiego na szafot. Wiadomość o ścięciu króla Ludwika XVI 21 stycznia 1793 r. gilotyną wywołała reakcję i oddźwięk w całej Europie, Polacy również nie pozostali wobec niej obojętni²⁰. Utwór autorstwa Jakuba Jasińskiego (1761-1794)²¹ pt. *Wiersz do Polaków z okazji śmierci króla francuskiego*²² był jednym z najgłośniejszych nawiązujących do tego

szawa 1983; A. Grześkowiak-Krwawicz, *Publicystyka stanisławowska o modelu rządów monarchii francuskiej*, Wrocław 1990, s. 53-62.

¹⁷ Bib. PAU i PAN, Materiały dotyczące..., rkp. 1166, k. 16v.

¹⁸ Jacques Necker, finansista szwajcarski, ojciec Anne Louise Germanie Necker (1766-1817), znanej później słynnej madame de Staël. Trzykrotnie był powoływany przez króla Ludwika XVI na funkcje rządowe, po raz pierwszy w latach 1777-1781 na dyrektora generalnego skarbu królewskiego. Kolejną nominację na dyrektora generalnego finansów i ministra państwa otrzymał w 1788 r. i pełnił swoją funkcję do 1789 r. Powodem dymisji stało się opublikowanie sprawozdania z wydatków królewskich. Po raz trzeci pełnił swoje obowiązki w latach 1789-1790 jako pierwszy minister ds. finansów. Po ustąpieniu ze stanowiska wyjechał do Szwajcarii, gdzie zajął się pisaniem dzieł o tematyce ekonomicznej.

¹⁹ Bib. PAU i PAN, Materiały dotyczące..., rkp. 1166, k. 16v.

²⁰ R. Rauba, *Reakcje polskiej opinii publicznej na wieść o straceniu króla Ludwika XVI*, www.1917.net.pl/, dostęp 27.08.2012.

²¹ Jakub Jasiński – żołnierz i poeta. Wychowanek Korpusu Kadetów, nauczyciel w domu Piotra Potockiego, zwolennik idei oświeceniowych. Brał udział w wojnie polsko-rosyjskiej w 1792 r., za zasługi wojenne odznaczony krzyżem *Virtuti Militari*. Uczestnik spisku przygotowującego insurekcję kościuszkowską, związany ze środowiskiem tzw. polskich jakobinów. Aktywny w przygotowaniach do wybuchu powstania na Litwie i podczas jego trwania; otrzymał stopień generała-lejtnanta. Po przybyciu do Warszawy zginął w czasie obrony Pragi. Jego twórczość literacka obejmuje utwory poetyckie nawiązujące do problemów filozoficznych epoki oświecenia, a także o wymowie antyklerykalnej, wywodzące się ducha wolterianizmu, wiersze satyryczne, utwory pieśniowe, a także poezję okolicznościową inspirowaną aktualnymi wydarzeniami politycznymi.

²² Bib. PAN i PAU, Materiały dotyczące..., rkp. 1166, k. 23-24; wiersz ten występuje w literaturze przedmiotu również pod tytułami: *Wiersz w czasie obchodzonej żałoby przez dwór polski po Ludwiku XVI i Wiersz z okazji stracenia Ludwika XVI, króla Francuzów*.

wydarzenia. Powstał w 1793 r. pod wpływem mszy żałobnej odprawionej za duszę Ludwika XVI przez prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego (1736-1794). Jednak autor *Wiersza do Polaków...* nie podzielał stanowiska prymasa, iż król francuski został niewinnie zamordowany. Utwór ten miał wyraźnie radykalny i antymonarchistyczny wydźwięk, podważał autorytet i znaczenie władzy królewskiej. W warunkach politycznych I Rzeczypospolitej, kiedy między innymi toczono debaty na temat istoty władzy królewskiej, zmierzano do jej wzmocnienia i ustanowienia dziedziczności tronu, nie spotkał się z przychylnością ani tych, którzy byli zwolennikami tego rozwiązania ustrojowego, ani Stanisława Augusta Poniatowskiego. W związku z tym krążył anonimowo, głównie w odpisach rękopiśmiennych, zaś król Polski za zdemaskowanie jego autora wyznaczył nagrodę pieniężną w wysokości tysiąca dukatów²³.

Autor tego utworu zgadzał się, że zgilotynowanie Ludwika XVI to:

*Dziwna w swojej rzadkości... sprawa,
Król święty!...dziw tak rzadki w kronikach ludzkości,
Wart zapewne zdziwienia, wart wielkiej litości.*

Równocześnie jednak stwierdzał, że chociaż jest to wypadek niezwykły, ale *dość prosta sprawa*. Aby wytłumaczyć swoje stanowisko, najpierw pytał:

*Lecz radźcie się, zapytać waszego sumienia,
Czy wart jest sprawić w sercach tak wielkie wrażenia²⁴?*

W ten sposób zachęcał, aby się zastanowić, czy należy rzeczywiście roztrząsać, a nawet wylewać łzy smutku i rozpaczy z powodu śmierci króla francuskiego oraz traktować ją w sposób wyjątkowy²⁵, podczas gdy:

*Człowiek cnotliwy...
Pada ofiarą dumy, zemsty lub przesądu,
Gdy krocie nędznych ludzi od domu, od dziełek
Pędzą na rzeź tyrani jak bydło do jatek²⁶.*

Następnie wyjaśniał, że:

*Ludwik zginął, tak chciała krajowa ustawa,
Żałujmy go jako czleka, lecz szanujmy prawa!
Ten król zginął, bo zbrodnia powinna mieć karę
Ludzie ludziom są równi czas dać temu wiarę: czy król czy poddani,
Jak kto prawu zawinił, niech będzie karany²⁷.*

Dla Jasińskiego wystarczającymi argumentami usprawiedliwiający wydanie i wykonanie wyroku śmierci na osobie monarchy było to, że wyrok zapadł na podstawie zasad równości i zgodnie z obowiązującym prawem, a nie wbrew niemu.

²³ K. Maksimowicz, *Rewolucja francuska w poezji politycznej czasu konfederacji targowickiej*, [w:] *W stronę Francji... Z problemów literatury i kultury polskiego Oświecenia*, red. E.Z. Wiochowska, Warszawa 2007, s. 44-45.

²⁴ Bib. PAN i PAU, Materiały dotyczące..., rkp. 1166, k. 23-24.

²⁵ R. Rauba, *Reakcje polskiej opinii...*

²⁶ Bib. PAU i PAN, Materiały dotyczące..., rkp. 1166, k. 23-24.

²⁷ Tamże.

Należy jednak zauważyć, że prawo, które zastosowano wobec króla Ludwika XVI, czy raczej – precyzując – wobec obywatela Ludwika Kapeta, zostało ustanowione przez Konwent. Nie wynikało ani z tradycji dawności, ani z prawa zwyczajowego, ani z historycznego ustawodawstwa. Pochodziło z zupełnie innego źródła – przekonania o woli i prawie narodu, jako najwyższego suwerena, do stanowienia prawa i udziału w rządach. Odmienność tych zasad oraz ich konsekwencje były nie do przyjęcia dla europejskich tradycyjnych ustrojów i form rządowych jako poniżające godność i powagę monarchii. Oburzenie budziło wyniesienie narodu/ludu ponad władzę monarchiczną. Zdawało się to aktem obrazoburczym i świętokradczym wobec monarchii, dlatego zgilotynowanie króla wzbudziło gwałtowne oburzenie, sprzeciw, zaniepokojenie sytuacją oraz obawę przed rozprzestrzenieniem się „antymonarchicznej rewolwy” na inne kraje europejskie²⁸.

Jasiński, nie zgadzając się z tymi opiniami, dostrzegł i zaznaczył doniosłą rolę narodu francuskiego, który miał siłę i odwagę, aby wyzwolić się spod władzy absolutyzmu:

*Oto naród wstawiony w cale ludzkości...
Powiedział się mieć prawa, lecz nie chce mieć pana
Mówił do swego króla lubo będąc wolny
Mógłbym cię z tronu zrzucić*²⁹.

Trudno jest jednoznacznie stwierdzić, nawet znając dzieje i interpretacje rewolucji francuskiej, czy w cytowanych fragmentach *Wiersza do Polaków...* została wyrażona świadomość przynależnych narodowi praw, czy jest to tylko reperkusja wrażenia, jakie wywołały informacje o jego woli i mocy sprawczej. Pytaniem otwartym pozostaje również, czy Jasiński rozumiał sens dokonującego się we Francji przewartościowania w życiu społecznym i politycznym, w mechanizmach rządzenia i wyłaniania władz państwowych. Najśluszniesze wydaje się stwierdzenie, że jako zwolennik ograniczonej władzy królewskiej następujące przemiany oceniał z tej perspektywy. Każdy sposób, który doprowadził do obalenia tego, co definiował jako absolutyzm i despotyzm, wart był, według niego, podziwu i uznania.

Na początkowym etapie rewolucji, co już zaznaczyłam, a co znalazło swoje odbicie także w treści cytowanego *Wiersza do Polaków...*, naród francuski nie chciał pozbawiać króla majestatu władzy: *nic ci nie chcę odbierać*, lecz tylko ją ograniczyć przez pozbawienie go *mocy gębienia*:

*Bądź święty, bądź bogaty, bądź kraju ozdobą
Lecz ty będziesz nad nami a prawo nad tobą*³⁰.

Okazało się jednak, że koncepcja ograniczonej władzy królewskiej i monarchii konstytucyjnej nie spełniła oczekiwań i nadziei skrajnie rewolucyjnych Francuzów. Wśród wielu tych, którzy byli rozczarowani zarówno sytuacją wewnętrzną Francji, jak i postawą samego króla, nasiliły się głosy o konieczności zniesienia monarchii

²⁸ K. Maksimowicz, *Rewolucja francuska...*, s. 38-41.

²⁹ Bib. PAN i PAU, Materiały dotyczące..., rkp. 1166, k. 23-24.

³⁰ Tamże.

jako przeżytej formy ustrojowej. W związku z tym zaczęto coraz jaskrawiej ukazywać jej wady oraz winy samego Ludwika XVI. Z tymi głosami współbrzmiała treść *Wiersza do Polaków...* Jego autor uznał, że *kłęski, hańba i duma tyrana* oraz jego słabość spowodowały, że monarcha francuski *rządzić niegodny*. Wszystko to można przypisać ogólnej naturze władzy absolutnej. Ma to jednak także swoje bezpośrednie odniesienie do osoby i sposobu sprawowania władzy przez Ludwika XVI, któremu w ten sposób Jasiński wytknął nieudolność rządów.

Taka ocena monarchii oraz panowania tego władcy była charakterystyczna dla tych, którzy podważali zasadność starego porządku polityczno-ustrojowego. W ich interpretacji monarchia była jednoznacznie identyfikowana z absolutyzmem, despotyzmem, a nawet tyranją, a Ludwika XVI oceniano jako władcę słabego, ograniczonego, niezdolnego do sprawowania rządów³¹.

Jednak nie charakter rządów i sposób ich sprawowania stał się przyczyną ostatecznej zguby monarchii francuskiej. Postępkiem, który spowodował odmianę stosunku narodu do króla, *zrzucenie z tronu* oraz jego śmierć, było to, co uznano za sprzeniewierzenie się ojczyźnie i narodowi. Sformułowane zostało w postaci oskarżenia o zdradę stanu, której się dopuścił Ludwik XVI, spiskując z wrogami rewolucyjnej Francji:

*Zdrajca święty, który w obliczu Boga, im przysięgał
Tajemnie na krew dzieci, po broń obcą sięgnął*³².

Zaslужająca na uwagę w *Wierszu do Polaków...* jest aktualizacja i połączenie ówczesnych wydarzeń francuskich z polskimi. Wyrażona w utworze opinia należy do głosów przyjmujących entuzjastycznie wypadki rewolucyjne jako kres despotyzmu. Polityczna waloryzacja tego poglądu w kontekście sytuacji I Rzeczypospolitej dotyczyła sprzeciwu wobec wzmocnienia władzy królewskiej i dziedziczności tronu³³. Ponadto autor tego utworu dziwił się, że Polacy, którym w wyniku zaborów i wkroczenia armii nieprzyjacielskich na ich terytorium odebrano wolność i przemocą uzależniono od obcej władzy:

*Wży, których prawe czucia i sposób myślenia
Ścieśniła sroga przemoc lub smutne wrażenia,
Poddani przesądom i gminnych mniemaniu
Czujecie, jak wam każą...
Zuchwalej was wzgardzają i dębami straszą,
Oto niegodny sąsiad, co was świeżo zdradził,
Z urąganiem na chleb wasz wojsko w kraj wprowadził*

³¹ A. Grześkowiak-Krwawicz, *Publicystyka stanisławowska...*, s. 23-25, 36-43, 50-53; jak pisze A. Grześkowiak-Krwawicz, nawet ci, którzy w swoich poglądach i stanowiskach starali się uniknąć krytycznej oceny rządów, panowania i samej osoby Ludwika XVI, nie podejmowali tych kwestii, zdając sobie sprawę ze słabości politycznej monarchii, próbowali natomiast przedstawiać jego wizerunek w ramach kanonu władcy dobrego, miłosiernego i cnotliwego. Słabość w tym kontekście uzyskiwała pozytywną waloryzację jako łagodność i dobrotliwość.

³² Bib. PAN i PAU, Materiały dotyczące..., rkp. 1166, k. 23-24.

³³ Por. A. Grześkowiak-Krwawicz, *O formę rządu czy o rząd dusz: publicystyka polityczna Sejmu Czteroletniego*, Warszawa 2000, s. 251-253.

*A gdy wam wolność, honor, majątki odjęto,
Wy płaczecie, że króla o 300 mil ścięto*³⁴.

Jasiński postawił zarzut, że ci, których pozbawiono samodzielności politycznej, zamiast solidaryzować się z tymi, którzy przeciwstawili się jarzmu zniewolenia, opowiedzieli się po stronie ich przeciwników.

Podsumowując analizę *Wiersza do Polaków*... należy stwierdzić, że nastąpiło w nim połączenie kilku ważnych elementów. Koncepcja ograniczonej władzy królewskiej została spleciona z ideami równości i wolności oraz powiązana z rolą narodu w obaleniu, uwięzieniu, skazaniu i na koniec uśmierceniu króla. Równie istotne jest to, że podstawową funkcją tego tendencyjnego utworu było ostrzeżenie królów przed despotyzmem i jedyńwładztwem – jeżeli ulegną tym pokusom, może ich spotkać los Ludwika XVI³⁵:

*Daj Boże, by ten przykład przez mocne wrażenia
Oszczędził nam potrzeby jego powtórzenia*³⁶.

Postaci Ludwika XVI zostały poświęcone także wiersze nagrobkowe. To krótkie formy poetyckie w formie głosu zmarłego do żywych. Ich tematem, w przypadku utworów związanych z rewolucją francuską, jest zmienność losu ludzkiego, ulotność i nietrwałość przywilejów³⁷. Pojawia się w nich także przestroga natury filozoficznej, ostrzeżenie przed zbytnią pychą i dumą.

Te, które dotyczą śmierci Ludwika XVI, ukazują głębię, hańbę jego upadku, śmierć niegodną monarchy. Wydane w postaci druku ulotnego w 1793 r., którego egzemplarz posiada Biblioteka PAN w Gdańsku, znajdują się również w licznych odpisach rękopiśmiennych m.in. w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej, według których przytaczam ich teksty. Jako autor tłumaczeń podawany jest ksiądz Stefan Łuski (1725-1793)³⁸. Reprezentował skrajnie konserwatywną postawę, był przeciwnikiem filozofii i filozofów Oświecenia. Zdaniem Łuskiny konsekwencją poglądów głoszonych przez oświeconych było królobójstwo, jak nazywał zgilotynowanie Ludwika XVI. Niechętny rewolucji francuskiej, opowiadał się za systemem politycznym, jaki Polsce narzuciły obce mocarstwa³⁹.

W pierwszym z utworów poświęconych śmierci Ludwika XVI niesława i niego-

³⁴ Bib. PAN i PAU, Materiały dotyczące..., rkp. 1166, k. 23-24.

³⁵ K. Maksimowicz, *Rewolucja francuska...*, s. 42.

³⁶ Bib. PAN i PAU, Materiały dotyczące..., rkp. 1166, k. 23-24.

³⁷ A. Haas, *Wokół druku ulotnego Epitaphium. Z czasów rewolucji francuskiej*, [w:] *Cień złotych skrzydeł. Polskie opcje napoleońskie w literaturze*, „Napis”, Seria XIII, 2007, s. 275.

³⁸ Stefan Łuski – wychowanek Akademii Wileńskiej, jezuita, nauczyciel matematyki, fizyki i filozofii w Collegium Nobilium i w kolegium jezuickim w Warszawie w latach 1759-1765, kapelan Stanisława Leszczyńskiego w Lunéville w latach 1765-1766. Po kasacie jezuitów w 1773 r. zajął się wydawaniem „Gazety Warszawskiej” dzięki otrzymanemu przywilejowi królewskiemu. Ukazywała się ona w latach 1774-1793. Jej wydawca, przeciwnik filozofii oświecenia, rewolucji francuskiej, zwolennik dominacji rosyjskiej na ziemiach polskich, ze względu na swoją postawę światopoglądową stał się bohaterem prasowych i literackich satyr; zob. J. Łojek, *Gazeta Warszawska księdza Łuskiny (1774-1793)*, Warszawa 1959.

³⁹ *Wiersze polityczne...*, s. 328-329; K. Maksimowicz, *Rewolucja francuska...*, s. 41-42.

dziwość zgonu królewskiego zostały wzmocnione przez zastosowanie krótkich, ale kontrastujących ze sobą wersów:

*Król wielki, wolny, sławny, dobra zbogacony,
Człek mały, uwięziony, podły i zniszczony,
Królestwo, korona, tron, berło, kształt, dwór, sława,
Pieczara, iskra, kamień, kosa, cień, kurzawa⁴⁰.*

Charakterystycznym elementem drugiego utworu nagrobkowego są rewolucyjne idee, które stały się przyczyną zguby Ludwika XVI i w tym sensie uzyskały pejoratywne konotacje:

*Zda się, że do was z grobu ten się głos dobywa:
Patrzcie królowie, patrzcie ludzie wszystkich stanów,
Jak los upodla często i największych Panów!
Byłem z królów na świecie pierwszym królem zwany,
Dziś ginę nie jako król, lecz jako poddany!
Wolność z tronu zepchnęła, równość uwięziła
Niepodległość na koniec, w ten grób mnie wpędziła⁴¹.*

W zupełnie innym duchu został napisany wiersz *Louis XVI aux Français*⁴², którego wersję tekstową omawiam na podstawie zasobów Biblioteki Jagiellońskiej. To anonimowy utwór o charakterze pieśni popularnej, zainspirowany *Odezwą do narodu Ludwika XVI* z 20 kwietnia 1791 r., który powstał pod koniec 1792 r. lub w początkach 1793 r. Jego treścią jest skarga i lament króla Ludwika XVI, który bezpośrednio zwracając się do Francuzów, w nastroju smutku i żałości przedstawił cierpienia i ofiary, jakie poniósł dla ich dobra. Nie były one jednak wystarczające, aby im zadośćuczynić i ich przebłagać. Żegnając się ze swoim narodem, w obliczu nieuniknionej śmierci, Ludwik XVI w tonie pokornym prosił, aby przyjąć jego niewinną ofiarę, krew przelaną za kraj i naród. Miał nadzieję, że ta najwyższa ofiara złożona z życia na ołtarzu Francji oczyści kraj i zapewni uzyskanie przebaczenia. Celem takiej konstrukcji poetyckiej było pobudzenie sumień do współczucia i litości wobec tragicznego losu króla, a także do współodczuwania cierpienia⁴³. Ukazywanie króla francuskiego jako bezbronnej ofiary i męczennika rewolucji charakteryzowało środowiska katolickie, rojalistyczne, konserwatywne i kontrewolucyjne⁴⁴.

Temat wyniesienia i upadku pojawił się także w epitafium Maximilienne'a de Robespierre'a (1758-1794)⁴⁵. Tekst utworu w języku polskim znajduje się w materiałach rękopiśmiennych Biblioteki Jagiellońskiej. Robespierre⁴⁶ był adwokatem i przy-

⁴⁰ Wiersze nagrobne, Bib. Jag., Zbiór papierów z XVIII/XIX w. ..., rkp. 5069 II, k. 8.

⁴¹ Tamże.

⁴² *Louis XVI aux Français*, tamże, k. 3.

⁴³ K. Maksimowicz, *Rewolucja francuska...*, s. 39.

⁴⁴ Zob. M. Milewska, *Ocet i łzy. Terror Wielkiej Rewolucji Francuskiej jako doświadczenie traumatyczne*, Gdańsk 2001, s. 36, 89-93.

⁴⁵ Bib. Jag., Zbiór papierów z XVIII/XIX w. ..., rkp. 5069 II, k. 27.

⁴⁶ Maximilien Robespierre, członek Stanów Generalnych i Konstytuanty oraz Konwentu, a także Komitetu Ocalenia Narodowego. Ze względu na swoją postawę w czasie rewolucji zyskał przy-

wódcą jakobinów, stronnictwa, które doszło do władzy w wyniku rewolucji 10 sierpnia 1792 r., niepowodzeń w wojnie przeciw Austrii. Jakobiński okres rewolucji do dziś wzbudza wiele dyskusji, polemik i sporów. Z jednej strony podkreślane jest znaczenie idei republikańskich, demokratycznych, haseł wolności, rodzenia się poczucia patriotyzmu i wspólnoty narodowej. Z drugiej jednak strony zwraca się uwagę na konieczność oceny terroru jako czasu, w którym doszło do wielu nieuzasadnionych śmierci, charakteryzującego się nadmiernym okrucieństwem, ale bez negocjowania wartości rewolucyjnych i znaczenia rewolucji. Nawiązuje do tego przytoczone epitafium, którego autor poprzez słowa włożone w usta Nieprzekupnego ukazał przebieg całej jego kariery politycznej. W pierwszych zwrotkach została zwrócona uwaga na doniosłość wydarzeń, jakie nastąpiły w rewolucyjnej Francji: obalenie tyranii królewskiej, męźność i bohaterstwo Francuzów, zastąpienie władzy królewskiej wolą narodu, który staje się suwerenem predestynowanym do sprawowania władzy w państwie. Naród, który miał odwagę podnieść rękę na króla, wyraził zgodę, by to Robespierre (jakobini uzyskali większość w Konwencie we wrześniu 1792 r.) został reprezentantem jego woli. Decyzje polityczne Robespierre'a były akceptowane, a on sam cieszył się szacunkiem i poważaniem Francuzów:

*Naród, co gromił królów i trony obalał,
Co wytepiał tyrany, a ludzi ocalał,
Naród, co dzielnie radą i orężem władał,
Mnie słuchał*

*Mnie przyznano żem cały naród uszczęśliwił,
Nazwał mnie okiem ludu, Francuskim Brutusem,
Zadziwieni mną cnotą, nie czekając zgonu,
Chcieli mi dać posąg i cześć Panteonu⁴⁷.*

Jak wynika z dalszej treści, w procesie umacniania rządów rewolucyjnych, ideologicznym uzasadnianiu mechanizmów władzy, terroru i przemocy jako kontynuacji walki o idee rewolucji, zaczęła zwyciężać pokusa nadmiernej potęgi i znaczenia oraz pycha, która zazwyczaj poprzedza upadek: *na odmienność zadrży przyrodzenie*.

W związku z tym w kolejnej części utworu pojawiło się oskarżenie o nadużycie władzy oraz wypomniane zostały krzywdy i cierpienia zadane Francuzom szczególnie w latach 1793-1794. Uczynił to sam Robespierre w formie bezpośredniego wyznania swoich win wobec Francji i Francuzów:

*Jam wylał krwie braterskiej obfite strumienie,
Jam wolnym kuł kajdany, rządym mieszał prawa,
Mym dziełem była w sierpniu i rzeźniu rzeź krwawa⁴⁸.*

domem *Nieprzekupny*. W trakcie rządów jakobińskich zapoczątkował i wprowadził wiele zmian o charakterze politycznym, społecznym i religijnym we Francji. Kierował polityką Francji do roku 1794, kiedy rządy jego i jakobinów zostały obalone w wyniku przewrotu termidorańskiego.

⁴⁷ Bib. Jag., Zbiór papierów z XVIII/XIX w. ..., rkp. 5069 II, k. 27.

⁴⁸ Tamże; chodzi o masakry z września 1792 r., jakie nastąpiły we Francji po tzw. drugiej rewolucji, obaleniu monarchii. Doszło wtedy do aktów okrutnych i bestialskich zabójstw, wśród pomordowanych wielu było niewinnych jakichkolwiek przestępstw.

Stając się swoim własnym oskarżycielem, obnażył pozór władzy, cnoty i moralności, których początkowa wartość i ideowość nie budziły żadnych wątpliwości:

*Czując się dobrze w maskę cnoty przywdzianym,
Chciałem zgubić poćwiwych i zrobić panem*⁴⁹.

W konsekwencji spowodowało to śmierć pohańbioną: *Panteonu godzien zginą-
łem jak zbrodniarz*.

Ten utwór nagrobkowy to wyraz protestu przeciw rządowi terroru i przemocy, które odbierają wolność zamiast ją gwarantować i chronić⁵⁰.

Zupełnie inna jest wymowa znalezionej w Bibliotece Ossolińskich krótkiego epitafium⁵¹ poświęconego Gabrielowi Riqueti de Mirabeau (1749-1791)⁵², nad którego grobem:

*Kamień zwłoki toczy
Zapłaczesz wolny człowieku, tyranie spuść oczy*⁵³.

Wartości rewolucyjne zostały upostaciowane w osobie G. Mirabeau, którego postawa podczas rewolucji dla autora tych wersów warta jest wspomnienia i upamiętnienia. Towarzyszyć im powinna zaduma i refleksja na temat wolności. Mirabeau jest godny znaleźć się w gronie bohaterów rewolucji, ponieważ był orędownikiem wolności i równości wobec prawa. Ponadto, z pochodzenia szlachcic, do Stanów Generalnych kandydował jako przedstawiciel Stanu Trzeciego. Takie opinie o tym jednym z najbardziej błyskotliwych mówców były powszechne po jego śmierci w 1791 r. Otoczony powszechnym szacunkiem, uznany został za godnego umieszczenia go w Panteonie. Z tego okresu pośmiertnego pochodzą utwory poetyckie poświęcone G. Mirabeau⁵⁴. Zmieniło się to po zniesieniu monarchii w 1792 r. i odkry-

⁴⁹ Bib. Jag., Zbiór papierów z XVIII/XIX w. ..., rkp. 5069 II, k. 27.

⁵⁰ Zob. *Poésies révolutionnaires et contre-révolutionnaires: ou recueil, classé par époques: des hymnes, chants guerriers, chansons républicaines, odes, satires, cantiques des missionnaires, etc., etc.: les plus remarquables qui ont parues depuis trente ans*, Paris 1821, t. 1, s. 296-297, 303-306, 312-313, <http://books.google.pl> (dostęp 9.07.2012).

⁵¹ Bib. Os., Silva rerum z XVIII wieku..., rkp. 692/I, k. 110.

⁵² Honoré Gabriel Riquetti, de Mirabeau pochodził z rodziny szlacheckiej, z powodu trudnych relacji z ojcem został wysłany do wojska oraz był wielokrotnie oddalany do miejsc odosobnienia, a nawet więziony jako „nieposłuszny syn”. Stał się znany z powodu swojej reputacji oraz skandalów obyczajowych, których był bohaterem. Przed wybuchem rewolucji wydał kilka publikacji dotyczących m. in. krytyki despotyzmu jako formy rządów oraz monarchii pruskiej. Zasłynął jako orędownik idei wolności osobistej i politycznej, słowa i druku, zwolennik monarchii konstytucyjnej z silną władzą monarchy. Współautor Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela. Obawiano się jego zbyt wielkich wpływów i ambicji politycznych, dlatego przegłosowana została ustawa zabraniająca członkom Zgromadzenia Narodowego pełnienia funkcji rządowych. Utrzymywał kontakty z rodziną królewską i pozostawał na jej usługach, co – jak podkreślają niektórzy badacze – czynił w celu uzyskania pieniężnego wynagrodzenia. Był bohaterem różnych utworów poetyckich.

⁵³ Bib. Os., Silva rerum z XVIII wieku..., rkp. 692/I, k. 110.

⁵⁴ Wiersze rewolucyjne o G. Mirabeau, *Poésies révolutionnaires et contre-révolutionnaires...*, t. 1, s. 119-125; J.-J. Pithou de Loinville, *Oraison funèbre de M. de Mirabeau, et son épitaphe*, Éd.: impr. de Renaudière (Paris), b.r., s. 1-6, <http://gallica.bnf.fr> (dostęp 9.07.2012).

ciu dokumentów, które wskazywały na jego kontakty z rodziną królewską. Uznano, że sprzeniewierzył się wartościom rewolucji, i podjęto decyzję o usunięciu jego szczątków z Panteonu – jako niegodnego spoczywania tam.

Wolność była stałym tematem rewolucyjnych utworów, choć równość powszechna znalazła także swoich piewców. Obie te idee wystąpiły w *Pieśni Murzynki nad kolebką swego syna, który został wolnym, tak jak i ona przez wyrok Konwencji Narodowej*⁵⁵. Utwór ten powstał prawdopodobnie po uchwaleniu i przyjęciu kolejnej konstytucji w rewolucyjnej Francji 24 czerwca 1793 r. lub ma związek z decyzją Konwencji z 4 lutego 1794 r., znoszącą niewolnictwo na obszarze wszystkich francuskich kolonii. Wersja polska, znajdująca się w zasobach Biblioteki Ossolińskich, jest przeróbką lub tłumaczeniem oryginału francuskiego⁵⁶. Utwór ten afirmuje równość, która została przywrócona z *wolności* darem i jest tym cenniejsza, gdyż wraz z innymi *swobodami człeka* odsunęła widmo przemocy. Czyni braćmi ludzi wszystkich ras i ożywia równo swoim duchem dzięki Naturze wspólnej wszystkim.

To sparafrazowane zdanie z dzieła Guillaume-Thomasa Raynala *Filozoficzna i polityczna historia kolonii i handlu Europejczyków w obu Indiach*, nazwanego *biblią* rewolucji francuskiej, choć zostało napisane i po raz pierwszy wydane dwadzieścia lat przed jej wybuchem. Jego losy wydawnicze były bardzo powikłane. Publikowane wielokrotnie w XVIII w., napotykało trudności wynikające z cenzury religijnej i politycznej. Edycja *Filozoficznej i politycznej historii...* z roku 1780 została potępiona przez Parlament Paryski i publicznie spalona.

To właśnie w tym dziele Raynal ukazał historię i stosunki społeczne, ekonomiczne, polityczne, jakie ukształtowane zostały w świecie kolonialnym. Przedstawił przy tym rolę, jaką odegrali w tym procesie przybysze europejscy, podbijając i podporządkowując sobie kolejne tereny i ludy. Treść *Filozoficznej i politycznej historii...*, wzbogacona wieloma ilustracjami obrazującymi na przykładzie stosunków kolonialnych zniewolenie człowieka, służyć miała propagowaniu idei wolności i równości, należnych każdemu człowiekowi. Jedna z nich, w sposób alegoryczny, pokazuje równość. Na pierwszym planie kobieta symbolizująca Naturę karmi z takim samym zainteresowaniem i uwagą dzieci – jedno z nich jest białe, drugie czarne. Na drugim planie widać jednak, że ta równość nie jest dostępna dla wszystkich, choć Natura w jednakowym stopniu czyni ludzi równymi. Ciemnoskórzy niewolnicy ciężko pracują, są źle traktowani i wykorzystywani przez tych, którzy mają nad nimi władzę.

W sposób przenikliwy, przeciwstawiając się eksterminacji Indian oraz niewolnictwu Murzynów i w kontekście historii kolonizacji, Raynal zinterpretował ideę równości powszechnej. Nie potępiał przy tym ani nie przeciwstawiał się procesowi kolonizacji, ale ukazywał, jak wiele ludów i plemion pozostawało w stanie niewoli oraz jak wielką dzieliła je przepaść od równości, która – jak przewidywał – dotyczyć miała tylko części ludzkości⁵⁷.

⁵⁵ Bib. Os., *Silva rerum z XVIII wieku...*, rkp. 692/I, k. 36-37.

⁵⁶ *Wiersze polityczne...*, s. 386-387.

⁵⁷ J. Baszkiewicz, *Nowy człowiek, nowy naród, nowy świat. Mitologia i rzeczywistość rewolucji francuskiej*, Warszawa 1993, s. 380-402; zob. m.in. materiały i katalog wystawy *Sur les pas de l'abbé Raynal*, prezentowanej z okazji XII Międzynarodowego Kongresu Towarzystwa do Badań nad Wiekiem Osiemnastym, jaki odbył się we Francji w Montpellier w lipcu 2007 r.

Przykładem takiej antycypacji, jeżeli weźmie się pod uwagę datę pierwszego wydania *Filozoficznej i politycznej historii...*, była wojna o niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. W *Pieśni Murzynki...* autor nawiązał do tego wydarzenia, widział w nim podobieństwo do wypadków we Francji. A nawet więcej, dostrzegł jedność, braterstwo i wspólnotę walki o wolność:

*Zrób to, by te dwie półziemie,
Przez niepokonane siły,
Jako jednych dzieci plemię
Węzłem się braci spoity*⁵⁸.

Jednak już sami współcześni, będący świadkami zdarzeń wieku XVIII, jak właśnie Raynal, postrzegający Amerykę jako krainę doskonałą, zauważali po głębszej refleksji i bliższej, często bezpośredniej obserwacji różnice dzielące ją od Francji oraz problemy, które według nich jednoznacznie świadczyły o porzuceniu idei rewolucyjnych, zasad wolności i równości⁵⁹.

W odniesieniu do tego aspektu chciałabym przypomnieć koncepcję, która nie utrzymała się w nauce, jest jednak interesująca ze względu na występujące w *Pieśni Murzynki...* konotacje wolności. Teoria *rewolucji atlantyckiej, braterstwa z zamorską wolnością* Jakuba Godechota zdawała się je potwierdzać, ale nie wytrzymała próby czasu⁶⁰.

Warto również zwrócić uwagę w kontekście *Pieśni Murzynki...* na poglądy Francuzów na ludy pozaeuropejskie, ich stosunek do problemu niewolnictwa, poczucie związków z terytoriami kolonialnymi oraz filozofię i sposób prowadzenia polityki kolonialnej. Te odniesienia same w sobie wystarczyłyby na osobny artykuł⁶¹.

Osobną kategorią utworów o tematyce rewolucyjnej, cieszących się ogromną popularnością i powstających w ogromnej liczbie, są pieśni i piosenki rewolucyjne. Powszechnie śpiewane na ulicach i polach bitew rewolucyjnej Francji, pobudzały ducha i atmosferę rewolucyjną. Spośród wielu z nich wielką popularność zdobyły nieliczne, jak: *La Carmagnole*, *La Marseillaise*, *Ah, ça ira*. W Polsce dużym powodzeniem cieszyła się ta ostatnia, a nawet dokonywano licznych jej modyfikacji, dostosowując jej treść do aktualnych w Polsce potrzeb i wydarzeń. Jej tekst w języku polskim i francuskim znajduje się m.in. w Bibliotece Ossolińskich⁶². W wersji francuskiej ulegał on zmianom i znacznym przeróbkom. W jednym z jego wariantów mowa była o śmierci arystokratów, upadku despotyzmu, o zwycięstwie Francji rewolucyjnej nad wrogami, którzy zostaną rozgromieni i pokonani. Są to wspólne i charakterystyczne motywy tematyczne tego rodzaju utworów.

Występują one również w tekście tłumaczonej na język polski *Pieśni Republikańskiej nad batalią pod Fleurus*⁶³, której cytowany tekst pochodzi z zasobów Bi-

⁵⁸ Bib. Os., *Silva rerum z XVIII wieku...*, rkp. 692/I, k. 36-37.

⁵⁹ J. Baszkiewicz, *Francja nowożytna: szkice z historii wieków XVII-XX*, Poznań 2002, s. 52-60.

⁶⁰ Tamże, s. 60.

⁶¹ Tenże, *Nowy człowiek, nowy naród...*, s. 380-402.

⁶² Bib. Os., *Miscellanea z lat 1524-1793...*, rkp. 540/III, k. 144-145; K. Maksimowicz, *Rewolucja francuska...*, s. 35-38; zob. też J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja francuska...*, s. 417-425.

⁶³ Bib. Os., *Silva rerum z XVIII wieku...*, rkp. 692/I, k. 36-37.

blioteki Ossolińskich. Do bitew pod Fleureus doszło dwukrotnie: 16 i 26 czerwca 1794 r. Rozegrały się one podczas rządów jakobińskich (1792-1794) i w trakcie wojny z pierwszą koalicją antyfrancuską, która zawiązała się na wiadomość o ścięciu Ludwika XVI 21 stycznia 1793 r.

Szczególnie ważna dla rewolucyjnej, republikańskiej Francji była bitwa z 26 czerwca 1794 r. Francuzi, którzy do tej pory, podczas wojny prowadzonej od 1792 r. z Austrią, a następnie z pierwszą koalicją, nie odnieśli wysokich zwycięstw, wygrali tę bitwę. Jej skutki miały szerszy niż tylko militarny charakter. Ogłoszona przez jakobinów powszechna mobilizacja do walki z „wrogiem zewnętrznym”, mimo wewnętrznych trudności i charakteru rządu jakobinów, wymusiła wśród Francuzów ogromny wysiłek wojenny. Ten okres wydarzeń rewolucyjnych uznawany jest za moment powstania Le Grand Nation, rodzenia się poczucia tożsamości i wspólnoty narodowej wszystkich mieszkańców Francji⁶⁴. *Pieśń Republikańska...* powstała w 1794 r. Słowa napisał Ponce-Denis Écouchard-Le Brun (1729-1807), muzykę skomponował Charles-Simon Catel (1773-1830). Jest ona pochwałą odwagi i niezłomności Francuzów, oddaje ich zapał, entuzjazm w walce z wrogiem:

*Fleurus kryty trupami
Zaściele nią swe zagony
Francja niezwyciężona
Francuzi to bohaterów plemię*⁶⁵.

Podkreślona w niej została zdolność do odwagi, ofiar i poświęcenia się, nawet za cenę życia, co stanowi najwyższą wartość. Ci, którzy polegli w imię wolności, pozostaną nieśmiertelni i na zawsze uwiecznieni w panteonie bohaterów rewolucji:

*Komu jutro śmierć zwycięstwem,
Głos, żyć wolnym, polec z męstwem,
Jest hasłem niezwalzonego*⁶⁶.

Walka jest często ciężka i zacięta, krew przelana w imię wolności miesza się z wrogością i chęcią zemsty za despotyzm:

*Niech na tronach, co się chwieją,
Króle bledną i truchleją,
Drżąc na swe przeznaczenie,
Bo przyszła kolej na ludzi,
Gdzie ich słuszne oburzenie,
Do zemsty na nich pobudzi*⁶⁷.

Wróg rewolucyjnej Francji został wyśmiany, pogardliwie i szyderczo nazwany

⁶⁴ Warto zwrócić uwagę, że w języku francuskim słowa *le peuple* i *le nation* mają takie samo znaczenie i mogą być używane jako synonimy. Wymiennie tych określeń używał M. Robespierre podczas swoich przemów.

⁶⁵ Bib. Os., Silva rerum z XVIII wieku..., rkp. 692/I, k. 36-37.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ Tamże.

*hordą, niewolnikami, to wyspiarz, podły Anglik, wojsko z północy. Ten nieprzyjaciel na próżno idzie w te strony, gdyż jego przeznaczenie to zupełne spustoszenie*⁶⁸.

Obraz niezwycięzonej Francji i niepokonanych Francuzów, jaki opiewano w licznych pieśniach, miał być przykładem do naśladowania dla wszystkich tych, którzy dążyli do zrzucenia jarzma niewoli.

Wśród materiałów źródłowych, które nie są utworami poetyckimi, a dotyczą wydarzeń związanych z rewolucją francuską, w trakcie swoich poszukiwań natrafiłam w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie na mowę Ludwika XVI do Zgromadzenia Narodowego Konstytucyjnego z 4 lutego 1790 r.⁶⁹. Została ona wygłoszona przez króla na parę dni przed uchwaleniem zniesienia zakonów i unieważnienia ślubów zakonnych. W ślad za tym pojawiły się inne ustawy zmieniające sytuację Kościoła rzymskokatolickiego. Ponadto od czasu zwołania Stanów Generalnych do momentu wygłoszenia tej mowy zaszyły również inne zmiany wpływające na sytuację społeczno-polityczną Francji: uchwalono ustawy antyfeudalne (4/5 sierpnia 1789 r.), Deklarację Praw Człowieka i Obywatela (28 sierpnia 1789 r.). Stany Generalne przekształciły się najpierw w Zgromadzenie Narodowe w czerwcu 1789 r., reprezentację wszystkich Francuzów, narodu francuskiego, a w lipcu tego samego roku w Konstytuante, w celu ustanowienia nowej konstytucji. Sytuacja króla i rodziny królewskiej także się zmieniła. Od października 1789 r., w wyniku słynnego marszu na Wersal, król został zmuszony do przeniesienia się do Paryża, jeszcze jako prawomocny władca Francji.

W tej mowie król francuski przedstawił stan państwa, którego równowaga i stabilność zostały naruszone we wszystkich sferach związanych z jego prawidłowym funkcjonowaniem. Destabilizacja ogarnęła administrację państwową, służby porządkowe, wymiar sprawiedliwości oraz skarb państwa. W celu podjęcia działań, które miały poprawić sytuację we Francji i osiągnąć *ten cel znakomity bez powiększenia zamieszek i bez nowych burzy*, Ludwik XVI mówił: *przedsiębrałem was zgromadzić i zjednoczyć reprezentantów narodu dla dobra publicznego*. Nie bez znaczenia, jak wynikało z treści tej przemowy, były osobiste starania króla, aby przezwyciężyć kryzys polityczny, ekonomiczny i społeczny. Ich efektem było utrzymanie osłabionej, ale jednolitej państwowości oraz zachowanie poprawnych stosunków na arenie międzynarodowej, aby nie wzbudzać wrogości innych państw wobec Francji: *zachowałem pokój zewnątrz i utrzymywałem ze wszystkimi Europą mocarstwami związku względów i przyjaźni ten pokój trwałym zrobić mogące*⁷⁰.

Następnie Ludwik XVI, stawiając siebie w roli osoby odsuwającej wszelkie niebezpieczeństwa, *które łatwo mogły zmieszać wasze starania i prace*, przedstawił, jak bez żadnego przymusu i presji przyłączył się do obrad Konstytuanty, *do wykonania i otrzymania tego wszystkiego coście dla pożytku Francji ułożyli*⁷¹. Kierując dalej słowa do zgromadzonych, wyraził nadzieję, że przyłączenie się osoby króla, jego majestat zapewni pomyślność i dobrobyt Francji i Francuzom. Zapewniał, że jest zwolennikiem zmian następujących we Francji i deklarował swoje poparcie dla no-

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ *Relacja sporu...*, Bib. Cz., Recueil de litterature...

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Tamże.

wego układu politycznego: *sprzyjać i pomagać będą wszystkimi, które w mey mocy są sposobami uskutecznienie tego obszernego układu, od którego zawisło podług mnie zbawienie Francji*⁷².

Apelował o to, aby te wszystkie przemiany dokonywały się w atmosferze zgody narodowej i w spokoju: *niech będzie wiadomo powszechnie, że król i reprezentanci narodowi są jednym interesem złączeni, bez niepotrzebnych wewnętrznych sporów i zamieszek, bo wtedy królestwo na wszystkie kłęski nierządu wystawione będzie. Najważniejsze jest – jak wynika z dalszego ciągu omawianej mowy – aby pracować zgodnie dla dobra publicznego, dla tej pomyślności ojczyzny, która równie wszystkich dotyka obywatelów. Ci z kolei będą mogli odpłacić się ojczyźnie, gdy wezwani do służenia jakimkolwiek sposobem dadzą się poznać ze swych cnót lub swych zdolności. Będzie to spowodowane tym, że przyjdzie czas, miło jest mi tak wierzyć, że wszyscy Francuzi, uznają pożytek zupełnego zniesienia różnic stanu y kondycji*⁷³. Co więcej, król Francji skłonny był wyrzec się osobistych korzyści i prerogatyw należnych majestatowi królewskiemu na rzecz dobra narodowego i pomyślności Francji.

W końcowej części mowy wyraża on niepokój, ale i nadzieję, że nie zostanie zagrożone życie ani jego, ani jego najbliższej rodziny – żony i dzieci. Wydaje się, według jego własnych słów, że zdawał sobie sprawę z niebezpieczeństwa grożącego rodzinie królewskiej i monarchii, gdyż przekonywał przedstawicieli Konstytuanty, że swojego syna, następcę tronu: *zwyczaję go od lat dziecinnych być szczęśliwym szczęśliwością Francuzów i wyznawać zawsze pomimo głosu pochlebców że roztropna konstytucja uchroni go od niebezpieczeństw niedoświadczenia i że sprawiedliwa wolność dodaje ceny uczuciom przywiązania i wierności, których naród francuski tyle wieków daje swym królom tak tkliwe dowody*⁷⁴. Na koniec chwali cnoty i zalety Francuzów, a powierzając im utworzenie nowej konstytucji, wyraża nadzieję, że ani sprawiedliwość, ani prawo nie zostaną naruszone.

Są to bardzo radykalne, ale jednocześnie nowoczesne myśli i poglądy, uznające prawo narodu do współuczestnictwa w rządach. Król wielokrotnie mówił o ojczyźnie, a nie o monarchii czy nawet państwie, o obywatelach, a nie o poddanych, o wolności, którą *wy lubicie i ja lubię z wami*. Wiadomo jednak, w jakich okolicznościach Ludwik XVI przystąpił do obrad Konstytuanty, znana jest jego postawa wobec zdarzeń rozpoczętych w 1789 r. Wygłoszona i powyżej przytoczona we fragmentach mowa nie powinna wywoływać złudzenia zdecydowanej postawy króla. Pomimo takiego wrażenia, niektóre słowa Ludwika XVI, a szczególnie pobrzmiewający w nich ton, wyraźnie świadczą o scedowaniu władzy na Konstytuantę, podporządkowaniu się woli tego organu, a także o bezsilności. Konsekwencją prac Konstytuanty była konstytucja z 1791 r., której tekst jej znany, a liczne przedruki i odpisy znajdują się w wielu rękopisach, m.in. w materiałach Biblioteki Ossolińskich⁷⁵.

Interesującym świadectwem czasów rewolucji francuskiej jest pochodzący ze zbiorów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie odpis *Relacji sporu w Zgromadzeniu*

⁷² Tamże.

⁷³ Tamże.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ Bib. Os., Miscellanea z lat 1524-1793..., rkp. 540/III, k. 117-139.

*Narodowym francuskim z okazji mowy pana de Lambert*⁷⁶, dotyczący uchybienia godności temu organowi w *słowach obelżywych* przez wzmiankowanego Lamberta. Najprawdopodobniej chodzi o Jeana-Lamberta Talliena, który zyskał sławę okrutnego i skorumpowanego urzędnika rewolucyjnego.

Dyskusja dotyczyła tego, jaka kara będzie odpowiednia za ten postępek. Wśród wypowiadających się padały głosy, że zwykle ostrzeżenie jest zbyt łagodną karą. Ze swojej istoty miała ona, jak dowodzono, charakter bardziej porządkujący przebieg obrad w Zgromadzeniu, niż wymierzana była bezpośrednio przeciw osobie, która go naruszyła. Zastanawiano się, czy warto w takim przypadku skazać Lamberta na karę więzienia, co jednak uznano za zbyt srogie i niesprawiedliwie w stosunku do popełnionego przewinienia. Uznano, że słuszną karą jest nagana, nazwana *karą hańbiącą*. W trakcie toczonych dyskusji odwoływano się także do Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela, która gwarantować miała wszystkim *wolność obywatelską*. Kwestię otwartą pozostawały właśnie granice owej wolności oraz sposób jej interpretacji. Nie do końca również potrafiono wyjaśnić, na jakich zasadach miałyby być zagwarantowana i jakie mechanizmy władzy powinny służyć jej ochronie.

Szczególnym rodzajem pism tego czasu były katechizmy rewolucyjne. Podobnie jak pieśni rewolucyjnych, powstało ich bardzo wiele. Specyficzna forma stylistyczna i językowa nawiązywała do katechizmów i modlitewników służących pogłębianiu religijności i pobożności. W obu tych rodzajach katechizmów słowo odgrywało ważną rolę. W sensie religijnym samo w sobie było nośnikiem głosu Boga. Jako narzędzie mowy i języka, przyczyniało się do krzewienia wiary, głoszenia nauki Kościoła oraz przekazywania treści biblijnych. W katechizmach rewolucyjnych wykorzystana została wartość słowa, dzięki czemu upowszechniano zarówno idee rewolucyjne, jak i właśnie słowa, które dopiero uzyskiwały swój własny sens, jak: naród, ojczyzna, obywatel, patriota i wiele innych. Pojawiały się w nich także różne przykazania rewolucyjne oraz pytania wzorowane na pytaniach z katechizmów religijnych. Służyły one temu samemu celowi, a mianowicie refleksji. Tyle tylko, że w katechizmach rewolucyjnych należało się zastanawiać nad swoją postawą i oddaniem rewolucji, a nie nad grzesznością i słabością czy wzrostem duchowości religijnej, jak w katechizmach religijnych⁷⁷.

Przykładem takiego katechizmu jest znajdujący się w Bibliotece Ossolińskich, tłumaczony z języka francuskiego *Katechizm francuski*⁷⁸. Występują w nim pytania dotyczące istoty Boga i tego, jak należy Go czcić. Obok nich jednak znajdowały się takie, które poruszały kwestię prawdziwego republikanizmu i patriotyzmu. Według tego *Katechizmu...* prawdziwy republikanin był *sprawiedliwy, żyjący nienagannie, potępiający samowładztwo, a szanujący przyjaźń i naukę*. Patriotyzm zaś został określony jako *wzruszenie najczystsze, zapęd pelen ognia, którym obywatela umysł jest przejęty*. Padały także pytania, co to jest prawo, konstytucja i wolność. Prawo to *wola wszystkich, z niej przepis powszechny, postrach dla ludzi źle czyniących, niewinnych wsparcie*. Konstytucję scharakteryzowano jako *gwarantkę praw naszych i naszej woli, prawo obyczajów, droga powinności*. Prawdziwy republikanin po-

⁷⁶ *Relacja sporu...*, Bib. Cz., Recueil de litterature...

⁷⁷ J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja francuska...*, s. 342-350.

⁷⁸ Bib. Os., *Silva rerum z XVIII wieku...*, rkp. 692/I, k. 163-169.

winien rozpowszechniać jej zasady, bo ona chroni wolność. Ta zaś według *Katechizmu... jest największym darem i skarbem ludzkości*, tylko śmierć jest jej końcem, nie zaś ustawy i prawo pochodzące od świata⁷⁹.

Podsumowując niniejsze rozważania należy podkreślić, że prezentowane źródła nie wyczerpują w sposób kompletny analizowanego tematu ani pod względem treści, ani pod względem zasobów bibliotecznych. Ukazują natomiast różnorodność obrazów rewolucji francuskiej, jakie zostały w nich utrwalone, a także różnorodność ocen i opinii na jej temat.

Przepisywanie krążących w drukach ulotnych lub w innej formie tekstów na temat rewolucji francuskiej świadczy o zainteresowaniu, jakie budziła wśród różnych przedstawicieli stanu szlacheckiego, ale nie tylko. Reprezentowali oni różne postawy światopoglądowe, ich opinie na temat wydarzeń francuskich były bardzo zróżnicowane – od entuzjastycznych do potępiających. Ponadto ewoluowały wraz ze zmieniającą się sytuacją we Francji. Na pewno jednak nie pozostawali obojętni wobec wydarzeń, które gwałtownie zmieniło sytuację, a także świadomość polityczną i społeczną we Francji. Świadczą o tym tak licznie zachowane rękopisy i archiwalia, z których tylko niewielką część zaprezentowałam.

Summary

About the French Revolution in Polish archival and handwritten resources. An outline of issues

The article presents source materials existing in Polish libraries and archives concerning the French Revolution which were in circulation as copies, pamphlets, handwritten newsletters. Most of all these are copies or Polish adaptations and translations of revolutionary songs. Another group comprises poetical pieces and epitaphs devoted to such people as king Louis XVI, Jakub Neckar, Maximilien Robespierre, Gabriel Mirabeau. Apart from that presented were: "Catechism" of a Revolutionary, and also speeches and discussions which were held during the sessions of the Constituent Assembly and the National Convention. One of characteristic features of materials in question is that they put emphasis on the value of revolutionary ideas and the need to defend them even at the cost of spilling blood and sacrificing one's life. Other elements they deal with are the reflections on the role and importance of monarchy and their Polish reinterpretations within the context of the situation in the Polish state, the reform efforts made in the period of the Great Sejm, and king Stanisław August Poniatowski himself. Also interesting are those works in which an attempt was made to defend Louis XVI and to portray him as a martyr and a victim of the revolutionaries. It is also worth noting that the presented material shows the evolution and radicalization of the revolutionary mood until it reached its climax; the symbol of which was the topic of one literary pieces dedicated to the downfall of M. Robespierre.

⁷⁹ Tamże, k. 166-167.